

KIRGIZİSTAN'IN KALE VE ŞEHİRLERİ (XVIII -XIX. YÜZYILLAR)

DEVLETBEK SAPARALİYEV*

ÖZ

Bu makalede XVIII. asırdan XIX. asrın ortalarına kadarki sürede Kırgızistan'ın etrafında bulunan şehir, kasaba gibi yerleşim birimleri ve surların yapım tarihi, yeni bir bakış açısıyla araştırılmıştır. Yapılan araştırmada ortaya konan bilgilerle Kırgızistan'ın etrafındaki surları başka yerlerden gelenlerin değil, yerli Kırgızlar tarafından inşa edildiği ispatlanmaktadır. Bu surlar, genelde o civarda yaşayan halklar arasında ticari ilişkilerin devam etmesi ve yerli halkın dışarıdan gelen saldırılar karşısında korunabilmesi amacıyla yaptırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Andican, Ahsikent, Bişkek, Oş, Özgön, Doğu Türkistan, Issık Köl.

ABSTRACT

THE CASTLES AND CITIES OF KYRGYZIA 18th to 19th CENTURIES

In this article we tried to describe the history of construction of towns, villages and forts in the territory of Kyrgyzstan, in the middle of the XVIII- XIX centuries. They were investigated thoroughly and with the new point of view. This informations show that they were built by local kyrgyz people, but not by foreigners. The main purpose was to develop international trade and defend from enemies.

Key Words: Andijan, Ahsykent, Osh, Uzgen, Bishkek, East Turkistan, Issyk Kol.

Her ne kadar paradoksal ise de, XVIII. asır ve XIX. asrın ilk yarısında şimdiki Kırgızistan topraklarında ve ona yakın bölgelerde yer alan asıl Kırgız şehirleri ve yerleşim yerlerinin bulunması meselesi hiç kimse tarafından ne ortaya konulmuş, ne de araştırılmıştır. Tahkimat yapılarının tarihi dışında,¹ (bunların da çoğu güya yabancılar tarafından kurulmuştur)² bu mevzu işlenmemiştir.

* Doç. Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, KIRGIZİSTAN.

¹ Bkz.: V. Galitskiy, V. Ploskih, "Fortifikatsionniye Soorujeniya na Territorii Kirgizii Pervoy Polovini XIX v", *Pamyatniki Kirgizstana II*, Frunze, 1974, s. 29-36; V. M. Ploskih, *Kirgizi i Kokandskoye Hanstvo*, Frunze, 1977, s. 157-163; V. Goryaçeva, V. Ploskih, *Ukrepleniya Uluğ-Korgon, Ketmen-Tyube*, Frunze, 1977, s. 157-163.

² Bkz.: *Svedeniya o Dikokanennih kirgizah*, Zap. İmperator. Russkogo Geografıçeskogo Obşestva. V, Senpeterburg, 1851, s. 141, 146; Ç. Valihanov, O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoğnih

Kırgızların sosyal-siyasî ve iktisadî hayatına dayanarak onları hayvancılıkla uğraşan konar-göçer halk olarak tanımladılar ve araştırdılar, bu ancak araştırmacıların kısmen üstünkörü ve klişeleşmiş görüşü ile açıklanabilir. Halbuki, kaynak belgelere göre Kırgız ahalsinin bazı bölümleri, özellikle Kırgızistan'ın güneybatı bölgesinde yaşayanlar, gösterilen dönemde yerleşik hayata geçerek ve bilhassa tarımla uğraşarak Fergana-Kaşgar bölgesinin sınırları içerisindeki şehirlerde ve köylerde yaşadılar. 2 Haziran 1747 yılına ait bir kayıta Rus tercüman Devyatlyaroskiy'in ifadelerine göre, "Kırgızlar, (onlara Burut da denilir), Andican şehrinde yaşıyorlardı, onlar ayrı bir bölge içinde idi ve Buharalılar gibi İslâm hukukuna uyarlar, Zengerler'den (Türk dilli halklarda Kalmak diye geçen batı Moğol Devleti Cungar Hanlığı'nın halkı - D.S.) farklıydılar. Ayrıca Galdan Çirin'in (Cungar Hanı 1727-1745. y.y. - D.S.) döneminde o şehre Kırgız-Kalmak Çirikçi kumandan (vali) olarak tayin edilmiştir."³ Bu durum, 1754 yılında Rus tebasını kabul eden Povoljye'de yaşayan Tyan-Şan Kırgızlarının, Rus İmparatoriçesi II. Katerina'ya 10 Aralık 1725'te yazdığı mektubun satırlarında da belirtilmiştir.⁴ Burada şöyle denilir: "Biz... İslâm kanununa uyarız, Kırgızlara mensup olanlardanız ve atalarımız önceden İnciya (Fergana vadisindeki şimdiki Andican- D.S.) ve Aksuv'da (Aksu şehri Doğu Türkistan'da bulunuyor, belki burada söz edilen Aksuv, Aksı şehri veya şimdiki Kırgızistan'ın Celal-Abad vilayetindeki Aksı bölgesinin yakınında bulunan Ahsikent olabilir) yaşıyorlardı".⁵

1770'li yıllarda yazılan Çin kaynağı 'Siyü çei'nin "Batı topraklarının tasviri" adlı bölümünde 'Uzaktaki bütün barbarların coğrafi haritasının izahı' kısmının 158. ve 161. sayfalarında şöyle gösterilir: Kokand'dan... güneye doğru 12 günlük yol kat edildikten sonra Karategin gelir... Alay'dan akan 6 akımlı (kollu) nehir vardır... Karategin Burutlarının reisi (yani Kırgızların D.S.) Hocamyar, 9 uyruklu (uruğ-boy) kavmi idare eder : Kırırşa (Seyfeddin Ahsikendi'ye göre XVI. asırda

---

Gorodov Kitayskoy Provinsii Nan-Lu (Maloy Buharii) v 1858-1859 gg. *Sobraniya Soçineniy III*, Alma-Ata, 1985, s. 148; A. Kuropatkin, *Kaşgariya, İstoriko –geografiçeskiy Oçerk Stranı yeyo Voenniye Sil, Promışlennost i torgovlya*, Spb, 1879, s. 118-119; B. Camgerçinov, *Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii*, Moskova, 1959, s. 35-98; S. Umurzakov, İz istorii russkih geografiçeskih i Kartografiçeskih Predstavleniy o Prirode Kirgizii, *Uç. Zap. Kirgizskogo. Gosud. Zaoçnogo Pedagogiçeskogo İnstıtutta*, III, 1957, s. 141; Yu. Sokolov, *Naçalo Voennih Deystviy Protiv Kokandskogo Hanstva i Voprosı Prosoyedineniya Sredney Azii k Rossii*, Bölüm I, Tr. Taşkentskogo Gosudar. Universiteta. Vıp. 343, Taşkent, 1969, s. 41; *İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney. I*, Frunze, 1984, s. 503, 510 vd.

³ Sit. Po: Ç. Valihanov, Çernovoy Material o kirgizah, *Sobraniye Soç*, I, Alma-Ata, 1985, s. 170.

⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: D. Saparaliyev, "Prinyatiye Otdelnimi Gruppami Tyan-Şanskikh Kirgizov Poddanstva Rossii (seredina XVIII v.)", *İzv. AN Kirg SSR*, 1988, _4, s. 5-10.

⁵ *Arhiv Vneşney Politiki Rossii* (bundan sonra – AVPR şeklinde verilecektir), *Snoşeniya Rossii s Kirgiz-Kaysakami, 1775*, Op, 122/1. D. 1. L.1; *Kirgızstan – Rossiya: İstoriya Vzaimootnoşeniy, (XVIII-XIX vv.) Sb. Dok i Mat-lov*, Bişkek, 1998, s. 45.

Hıdırşah boyu Boston, Teyit, Coo kesek, Döölös ve Kandı ile birlikte Bulgaçı'nın 6 oğlu tarafından idare ediliyordu. XIX. asrın ortasında Teyit kabile grubunun geneolojik (etno-sosyal) bünyesine boy olarak girmiştir)⁶ bunlar *Teyit, Boston, Akçi-? Cediger, Kesek, Aktaçı* (Kıpçak kabile grubunun boyu⁷), *Çong Kırgız* (Teyit kabile grubunun boyu, Munduz kabile grubunda da vardır⁸), *Nayman*'dir. Burutların göçebe konağı Gayşu, Szotobu ve diğer 18 yerde bulunur. Nehir boyunca mükemmel bitki türleri vardır, dağlar su kaynağı ile doludur. Bunlarla toprağı sular ve işlerler. Çevresi yaklaşık 20 li⁹ olan 4 kapılı şehri vardır".

Hocamyar'ın kimliğini kesin olarak özdeşleştiremedik, gerçi Basız kabile grubunun etno-sosyal bünyesinde bu isimle anılır, bunların temsilcileri o dönemde bu bölgelerin yakınlarında göçerek yaşıyor olabilirler. Bu Hocamyar'ın Basızların Ak-suuluk boyunun, Ak-kuçuk soyundan Toktomuş'un oğlu olması pekâlâ mümkündür, istisna değilse sonuncusu bizim tam olarak tespit edemediğimiz Akçi boyunun tahrif edilmiş ve kısaltılmış varyantıdır¹⁰.

Fars müelliflerince (İstahrî vs) Karategin, o dönemde yegane şehir-kale olarak Rast veya başka deyişle Garm diye adlandırılıyordu¹¹.

Sonra yine bu kaynaktaki 167-171. sayfalarda şu şekilde geçmektedir: "Kaşgar'dan güney-batıya doğru, Kokond yolundan 18 günlük yürüyüşten sonra *Oş şehrine* ulaşılır...Kilden yapılmış küçük duvarlar vardır... etrafta çok sayıda tarlalar... Oş arazisinde 7 Burut boyu yerleşmiştir: *Hurumuş* (*Karmuş- Kıpçak* kabile grubunun boyudur¹². Bu kabile, Döölös kabile grubunda da vardır¹³), *Stzoli* (*Coru*, Adigine kabile grubunun boyudur¹⁴), *Aerda – Munake* (muhtemelen Adigine kabile grubunun Arday ve Mönök boylarının ikili adlandırılması olabilir¹⁵), *Baile* (*Börü–Adigine* kabile grubunun boyudur¹⁶), *Boerkei* (*Bargı-Adigine* kabile

⁶ Bkz.: *Materiali po İstorii Kırgızov i Kırgizii*, Moskova, 1973, s. 208 (bundan sonra *MİKK* şeklinde verilecektir); Ya. Vinnikov, "Rodo-Plemenny sostav i Rasseleniye kirgizov na Territorii Yujnoy Kırgizii", *Kırgızskoy Arheologo-Etnografıçeskoy Ekspeditsii*, 1, Moskova, 1959, s. 164.

⁷ Ya. Vinnikov, *a.g.m.*, s. 160.

⁸ N. Sitnyakovskiy, *Pereğısleniya Nekotorih Rodov Kırgız Obıtayuşih v Vostoçnoy Çasti Ferganskoy oblasti, İzv. Turkestanского Otd. Imp. Russk. Geog. Obş. II*, Taşkent, 1900, s. 108; E. Törökan uulu, *Sol Kanat Kırgız*, Bişkek, 1995, s. 84.

⁹ Li – Çin uzunluk ölçümü, 576 metreye eşittir, yaklaşık olarak 11,5 km'dir.

¹⁰ S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1995, s. 155.

¹¹ V. Bartold, "Karategin", *İzbr. Trudi po İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek, 1996, s. 15.

¹² Vinnikov, *a.g.m.*, s. 160.

¹³ Attokurov, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁴ Vinnikov, *a.g.m.*, s. 151.

¹⁵ Attokurov, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹⁶ Vinnikov, *a.g.m.*, s. 151.

grubunun boyudur ¹⁷), *Here Bakaşı (Karabağış)*, *Konurat*, *Burutların Adigine* boyu bu araziye hakim durumdadırlar.

Birinci 'Siyuy Çci' kitabında aynı metnin 36. 37. sayfalarında dikkate değer teferruatlar gösterilerek şöyle iddia edilir: "Burutların Adigine boyunun reisi Hacıbey'e bağlı 800 aile (tütün) hayvancılık ve tarımla uğraşırlar ve Oş şehrinde kışlarlar. Vama, Muyun guy (XIX. asrın sonunda Muyan köyü – D.S.), Guy Dahuna (Kara-Dokan çayı – D.S.), Çcunbeysi (Cumgak Baş dağı olabilir¹⁸) arazilerinde tarımla uğraşırlar ve *Karmış (Kıpçak* kabile grubunun boyudur, XIX. asrın sonlarında yerleşik *Karmış köyü* bunlar tarafından teşkil edilmiştir – D.S.) Burutlardan Erkin- Tay'ın binlerce ailesi (biz bu isme başka kabilelerde rastlayamadık– D.S.) ve 8 boyun içerisinde olan *Timbek'e* bağlı (Kıpçak kabile grubunun etno-sosyal bünyesinde *Sopuoğlu* olarak karşımıza çıkar ¹⁹) 400 aile, hayvanlarını yaylada otlatırlar. *Özgen'de* *Burut* boyu *Corulu* olan *Huszi – Bey'in* idaresi altındaki 500 aile (daha doğrusu Adigine kabilesinin boylarından biridir, zira *Huszi'yi* Adigine kabile grubunun etno-sosyal bünyesindeki *Aya'nın* oğlu *Koco'dur* ve bunu tanımak zor değildir²⁰) konup göçerler. *Atay Boto'nun* 300 ailesi (diğer metinde *Atabayto – D.S.*) ve *Cuma'nın* idaresindeki *Burutların Orto Munka* boyunun 200 ailesi (Adigine kabile grubunun boyudur – D.S.) *Arpa Köyü'nde* toprakla iştilal ederler ve kışlarlar, *Ak-Tašta* ise (yukarı *Ak-Buura* nehri bölgesinde – D.S.) yaylakta hayvanlarını otlatırlar. *Alinitubo (Nalin Tubo -?)* *Atsziboke* (yukarı *Ak-Buura* nehrinin *Hadcike çayı – D.S.*) *Manake'de* *Atankula'ya* bağlı 300 ailesi, *Bay Hutsızı'dan* 200 aile (*Baykoco* Adigine kabile grubunun etno-sosyal bünyesinde *Baybak oğlu* olarak karşımıza çıkar²¹) ve *Bayna'nın* idaresindeki *Burutların Börü* boyuna bağlı 100 aile hem toprak işler hem de göçerlerdi.

Arman köyünde (Aravan – D.S.) *Bargı* boyundan olan *Kurmantay'ın* (reis-D.S.) 300'ü aşan ailesi toprakla iştilal eder ve kışlarlar, *Kayerma'da* ise tarımla uğraşır ve yaylakta hayvan otlatırlardı²².

Gördüğümüz gibi Kırğızları, özellikle Fergana vadisinde yaşayanları, sadece hayvancılıkla uğraşan göçebeler olarak tanıtmak yanlışır, çünkü Kırğız halkının oluşumunda Orta Asya'da eskiden beri yerleşik olan ve tarımla uğraşarak yaşayan ahali önemli ölçüdedir. Bu topraklarda Kırğızların mülkiyetinin olduğunu

¹⁷ Vinnikov, *a.g.m.*, s. 151.

¹⁸ Sitnyakovskiy, *a.g.m.*, s. 102.

¹⁹ Törökän uulu, *a.g.e.*, s. 158-160.

²⁰ Vinnikov, *a.g.m.*, s. 151.

²¹ Attokurov, *a.g.e.*, s. 74.

²² G. P. Suprunenko, *Materiali po İstorii Kırğızov iz Kıtayskih İstoçnikov XVIII-XIX vv.* (Rukopis-El yazması) Frunze, 1976, s. 82-83; G. P. Suprunenko, *a.g.e.*, s. 173-174.

Rus arşiv kaynakları ifade etmektedir. Albay T. Tomas'ın 19 Ocak 1760 yılındaki K. Fon Frauendorf'a yazdığı raporda şöyle zikredilmektedir: "Toprak işleyen Kırgızlar, Naurus (Nevruz) Batır'ın idaresi altında Çinliler ve Taşkentliler arasında yaşarlar."²³ XX. asrın başında Oş bölgesinde Teyit kabile grubunda Naurus boyunun olduğu tespit edilmiştir²⁴. Akademik V. M. Ploskih'in verilerine göre XVIII. asrın sonundan itibaren Fergana'nın kuzey-doğu bölgelerinde Kırgızların Bağış kabile grubunun temsilcileri ivedilikle ziraata geçmeye başlamışlardır²⁵. 1826 yılında yazılmış olan Siyuy Stziyao'da- 'Batı uçlarının kısaca tasviri' adlı Çin kaynağında, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgar bölgesinde 'dağınk şekilde Burutlar-Ekinciler yaşıyorlar"²⁶ diye zikredilmektedir K. İ. Petrov'un tahminine göre bunlar "hayvancılıkla uğraşan konar göçerlikten çok tamamen tarımla iştigal eden yerleşik hayata geçmiş Çon Bağış boyunun bir kısım temsilcileridir"²⁷.

Bu konuda Tura-Hoca Andicanî'nin XIX. yüzyılda 'Kokand'da yazdığı Miratü'l-Fütuh'-'Fatihlerin Aynası' adlı eserde verilen malumatlar dikkate değerdir. Burada, Kırgızların Cibilgiş (herhalde burada yazım hatası vardır, Çon Bağış olması daha doğrudur- D.S.) ve Kıpçak boyları temsilcilerinin evleri iki derya arasındadır (Narin ve Karadarya-D.S.), vatanları ise Andican ve Oş civarında bulunmaktadır²⁸.

Yukarıda sözünü ettiğimiz bilgiler, Kırgızların bir tarafta konar göçer hayatı devam ettirirken diğer taraftanda yerleşik hayata geçtiğini gösterir.²⁹ Muhtemelen, XVIII. yüzyıldan itibaren Fergana-Kaşgar bölgesi ahalesinde sosyal-mülkiyet belirtilerinin farklılık arz etmesi hasebiyle kullanılan 'Sartiya'- değimi her şeyden önce, tarımla uğraşan yerleşik halkları, bilhassa ticaretle uğraşan şehir ahalesini ifade etmenin aksine, 'Eletiya' - hayvancılıkla uğraşanları anlatan dağlarda, bozkırda yaşayanlara veya diğer köylülere verilen takma adları belirtir. Bunu, bazı Kırgız kabile gruplarının etno-sosyal bünyesinin etnik teşekkülündeki isimler apaçık olarak ortaya koyar: Sart, Kıpçak (Kıpçak kabile grubunun boyudur³⁰), Bulyuk-Sart (Adigine kabile grubunun Börü soyudur³¹), Sartlar (Adigine kabile

²³ Gosarhiv Omskoy Oblasti Rossii (bundan sonra-GAOR şeklinde verilecektir), F.1. Op.1. D. 85. L.165; Andreev İ., a.g.e., Ç.(Ças-Fasikül) CXII, s. 28.

²⁴ A. Sıdkov, "Rodovoe Deleniye Kirgiz", V. V. Bartoldu, Taşkent, 1927, s. 297.

²⁵ Ploskih, a.g.e., s. 223.

²⁶ Petrov, a.g.e., s. 86.

²⁷ Petrov, a.g.m., s. 86.

²⁸ R. Nabiyev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva*, Taşkent, 1973, s. 33.

²⁹ "K. Marx, F. Engels'e Mektuplar, 2 Haziran 1853", K. Marx ve F. Engels. *Soçineniya. 2-İzd., T. 28*, s. 214

³⁰ Suprunenko, a.g.e., Ek. s. 7; Törökân uulu, a.g.e., s. 153.

³¹ Sitnyakovskiy, a.g.m., s. 295.

grubunun soyudur³²), Sart (Bağış kabile grubunun boyudur³³), Sart (Döölös kabile grubunun Toluman soyundandır³⁴), Sart (Sarıbağış kabile grubunun Döölös soyundandır³⁵), Kara-Sart (Sarıbağış kabile grubunun Bolot soyundandır³⁶), Sart-Kozu (Sayak kabile grubunun Çoro soyundandır³⁷), Caman-Sart (Solto kabile grubunun Çaa soyundandır³⁸). Burada XIX. asırda yaşayan meşhur Kırgız halk şairi Moldo Niyaz'ın (1823-1896) şiirinin satırlarını nakletmek gerekir: «Kırgız Sart'ın içinde, Kıpçak'tan çıkan mart ele, ak Colborstoy Alımkul»- 'Kırgız Sartı'nın arasında, Kıpçaklardan Pars gibi cesur Alımkul çıktı' (Sultan Seyid-Han'ın atalığı '1863-1865' – D.S.)³⁹. Bu takma adlar, orada yaşayan bütün milletlerin temsilcileri ile Özbeklerle, Uygurlarla, Taciklerle, Kazaklarla, Kırgızlarla, Karakalpaklarla ve diğer halklarla yakından ilgilidir. Kırgız vatandaşlarının kendilerinden olan birine 'Sart' demeleri hiç de ayıplanacak bir şey değildir. Çünkü burada sadece onun mesleği belirtilmek istenmektedir. Kırgızların konar göçer ahalisi arasında 'sart' lakabının doğuşu, bu terime yüzeysel yaklaşımın oluşması ile açıklanabilir ve buna son zamanlarda özellikle XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde meydana gelen tarihi olaylar şüphesiz belli oranda damgasını vurmuştur.

Sosyal mülkiyet anlayışında göçebelik ve hayvancılıkla uğraşma oranının fazla olduğu halklarda Kırgızistan'ın kuzey-doğu tarafında meskun yerleşimlerin ve şehirlerin bulunduğu hakkındaki bilgiler mevcut değildir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında yazılan Rus arşiv kaynaklarında 'Mingli Baybi'nin sahip olduğu, Sırderya'nın başında Ketmet Duba'da (yani Ketmen-Töbö'⁴⁰) 1732 yılında Kalmakların saldırıları hakkında bilgi verilmektedir. XVIII. asrın başlarında Ketmen-Töbö vadisindeki Uzun Akmat ve Çıçkan nehirlerinin kavşağında inşa edilenin Kırgızların Ulug-Korgon kalesinin olduğu, son araştırmalarla tespit edilmiştir⁴¹. Bunun Kalmaklardan korunmak için tahsis edilmiş ve Kırgız reislerine karargah olarak hizmet etmiş olması pekâlâ mümkündür. Hatta onun adı olan Ulug-Korgon, Rusça'dan çevrildiğinde hükümdarı (veya komutanı) koruyan kale anlamına

³² Attokurov, *a.g.e.*, s. 69.

³³ Attokurov, *a.g.e.*, s. 60.

³⁴ Attokurov, *a.g.e.*, s. 204.

³⁵ Sitnyakovskiy, *a.g.m.*, s. 291.

³⁶ Attokurov, *a.g.e.*, s. 125.

³⁷ Attokurov, *a.g.e.*, s. 95.

³⁸ Attokurov, *a.g.e.*, s. 107.

³⁹ Mollo Niyaz, *Sanat Digarastar*, Bişkek, 1993, s. 60; Dönemin siyasi olayları için ayrıntılı bilgi bkz. M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasal Münasebetler (1775-1875)*, Ankara, 1994, s. 68-69.

⁴⁰ N. Potanin, *O Karavannoy Torgovle s Cungarskoy Buhariyey v XVIII stoletii*, Çteniya v İmper. Obşestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete, Kn. 2; Moskova, 1868, s. 4.

⁴¹ V. Goryaçeva, V. Ploskih, *a.g.e.*, s. 153-163; Duyşeev B., *Pamyat Tyan-Şanya*, Frunze, 1986, s. 36.

gelir. Belgelere göre XIX. asrın 20'li yıllarının başında Ulug-Korgon vazifesini görmeye devam etmiş ve geçen kervanlara haddinden sert siyaset takip eden Sattıke Kırgız adlı birinin hakimiyetinde kalmıştır. Bu durum, Kokandlı Ömer-Han'ın sarayında kış mevsiminde (konar göçerler için hiç uygun olmayan zamanda) Namanganlı Seyid Kulibek'in idaresindeki özel donanımlı bir ordunun gönderilmesi gerektiği konusunda yapılan istişarede şiddetli tartışmalara sebep olmuştur.⁴²

Eskileri bilen insanların iddiasına göre (1923 yılı kayıtlarına göre) XIII. asrın ilk yarısında Talas vadisinin Ak-Çiy tarafında Kalmak şehzadesinin karargahı olan Ak-Korgon Kalesi yer almıştır⁴³. Semipalatinskli seyyah İ. Zemlyanitsin geçen asırda XVIII. yüzyılın sonunda Çüy vadisinde Kırgız yerleşim yeri olarak Pişpek'in⁴⁴ (Bişkek⁴⁵) bulunduğu hakkında bilgi toplamıştır. Onun 'Arkat Sartları'⁴⁶ diye isimlendirdiği ilk yerleşikler, Rusya'da Volga'nın kenarlarından ve Kazakistan'ın kuzey tarafından 1771 yılında Kalmak-Torgotların saldırılarından kaçanlar ile, 1783-1797 yıllarında S. Datov'un yönetimi altında küçük cüzlerin başarısız isyanına katılan göçebelere dönen Kaşgar, Andican ve Aksı Kırgızları'ndan bazılarının olduğu sanılmaktadır. Anlaşılan 'arkat' Türk kökenli 'arka' sözünün tahrir edilmiş şekli ile: Rusçaya spina (sırt, arka) olarak çevrilir, arka taraf, bulunduğu gibi Kırgızlarda Kalmak devrinden kullanılan 'Arkalık Kırgız'-'Kuzey Kırgızları anlamındadır⁴⁷.

XIX. yüzyılın başında Kırgızistan'daki siyasî durum son derece karmaşık bir hale sokulmuştur. Onların yerleşim yerleri, Kaşgar'dan Buhara'dan gelen mülteci dindaşlarıyla Uygur ve Kırgızlarla bayağı genişlemiştir. Her şeyden önce bu durum, XIX. asrın ilk çeyreğinde 1814, 1820 yıllarında Kaşgarya'da bezirganlıktan yoksun olmayan Fergana (Kokand) hükümdarlarının defaatle gerçekleşen girişimciliklerinden ve sınır boyu Kırgızlarının Kıpçak, Çong Bağış, Sarıbağış, Monoldor, Sayak kabile grubunun aktif olarak katıldığı Müslüman ahalinin Sinlere (Tsin) (Çinlilere) karşı başarısız isyanları ile ilişkilidir⁴⁸. 1821 yılında Buhara Emirliği'nin Moyun Kol vadisinden Fergana ve Kırgızistan'ın kuzey taraflarındaki bölgelere göç etmesi ve yerli Kırgızların Kıpçak-Kitay kabile gruplarının,

⁴² *MİKK*, I, Moskova, 1973, s. 227-228.

⁴³ K. Miftakov, "Talas Kırgızdarının Sancırası", *Rukopisnyy Fond NAN KR, İnv _200. L.311*.

⁴⁴ İ. Zemlyanitsin, "İstoriçeskiy Oçerk Semipalatinska i ego Torgovlya", *Materialı Dlya Statistiki Turkestanского Kraya*, Vıp. 4, Spb, 1876, s. 85; Bkz.: *Kırgızstan-Rossiya..I*, s. 236.

⁴⁵ Bişkek şehrinin adının etimolojisine dair bkz.: D. Saparaliyev, "Bişkek-Gora Prinosaşaya Şçastye", *Erkin Too*, 1998, 7 Oktyabrya, s. 10.

⁴⁶ V. Galitskiy, *İstoriya Goroda Pişpeka*, Frunze, 1980, s. 22.

⁴⁷ K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Moskova, 1965, s. 67.

⁴⁸ V. S. Kuznetsov, *Sinskaya İmperiya na Rubejah Sentralnoy Azii (vtoraya polovina XVIII-pervaya polovina XIX v.)*, Novosibirsk, 1983, s. 74-76.

emirlere karşı büyük isyanı ile sona ermiştir⁴⁹. Bu ayaklanma Ferganalıların ticari faaliyetlerine büyük engel teşkil etmiştir.

Komşu devletlerdeki bu gergin durum ve hatta güneye doğru Rusya'nın adım adım ilerlemesi Kırgızistan'ın güney bölgelerindeki Kırgızlara yeni müstahkem yerleri ve kaleleri kurma mecburiyeti doğurdu. Buraları, zikredilen yerlerle yakın temas tesis edenler, kendilerine barınak bulan ve karınlarını doyuran mülteciler – dindaş Uygurlar ve Kaşgarya ile Buhara Emirliği ve kısmen Fergana'dan gelen Kırgız vatandaşları kurmuşlardı. Bu tahkimat yapıları bir taraftan belli derecede halkı korurken diğer taraftan yabancıların her fırsatta saldırılarına dayanma görevi üstlenecekti. Ayrıca, daha çok ticaretle ilişkili olan yeni yerleşikler aynı zamanda ticaret kervanlarının hareketlerinin güvenliğini sağlamakla sorumlu idiler. Şimdi ise yeni duruma göre Fergana ve Taşkent'ten doğuya doğru Rusya'nın batı Sibiryası şehirleri: Omsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk vs. ve güney-doğuya doğru Sinszyan'ın kuzey-doğu şehirleri: Kulca, Çuğuçak, Yarkent, Aksu ve diğerlerine daha yoğun hareketlerin yönlendirilmesi yeni durumlara bağlı idi. Bu yeni durumda ise kuzeydoğu Kırgızları, Kaşgarla ticaret yapmayı tasarladılar, çünkü ticaret konusunda Çinlilerin Kaşgarlılara koyduğu yasaklar Kırgızları ilgilendirmiyordu.

Demek V. M Ploskih'in verdiği bilgiye göre 1813-1815 yıllarında Kazakların sınırlarında: Sır Derya kenarında Ak-Mesçit, Karatay dağının kuzey yamaçında yer alan Çolok-Korgon, Kırgızların yerleşim yerleri olan: Alay'da Gülçö ve Muraş nehirlerin birleştiği yerde Kızıl-Korgon istihkamı kurulmuştur⁵⁰. 1821 yılında Çon-Alay'da Boston veya Teyit kabile grubunun beyi İsmail Toksoba'nın komutanı olduğu (onun karargahı ise tümüyle Kırgızların elindedir⁵¹) Daroot-Korgon Kalesi Kırgızlar tarafından yapılmıştır. Alay'daki Söpu-Korgon Kalesi 1826-1930'lu yıllarda Andican hakimi İsa-Datka (Molla Niyaz'ın yazmalarında ve Çin kroniklerinde Aysa-Bek) tarafından kurulmuştur, o herhalde bir zamanlar Kaşgar dağının eteklerinde konup göçmüş Kırgızların Nayman kabile grubunun beyi (hükümdarı) olmuştur ve muhtemelen ağabeyinin tutuklanmasından sonra ve Sinszyan makamlarının zulmünden dolayı 1823-24 yıllarda Fergana'ya göç etmiştir⁵². Belki de onun 1876 yılında Cangir (Cihangir) Hoca'nın arkasından Kaşgar'a dönmesi tesadüfen değildir⁵³ ve burada binbaşı seçilerek Çinlilere karşı

⁴⁹ P. P. İvanov, "Vosstaniye Kitay-Kipçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg", *Trudi instituta vostokovedeniya*, T. 28, Moskova, 1937, s. 7-78.

⁵⁰ Ploskih, *a.g.e.*, s. 138.

⁵¹ V. Galitsiy, V. Ploskih, *a.g.e.*, s. 30.

⁵² Kuznetsov, *a.g.e.*, s. 76.

⁵³ T. Beysembiyev, *Tarih-i Şahruhi' Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Alma-Ata, 1987, s. 105-106.

yerli halkın kurtuluş isyanının organize edilmesine aktif olarak yardım etmiştir⁵⁴. Bundan sonra 1826'da Kaşgar'daki Çinlilerin şehristanı Gülbağ'ın Kokand Hanı Madali'nin teşebbüs ettiği başarısız kuşatma sırasında Cihangir Hoca ile Madali Han arasında aracılık yaptığı için İsa daha sonra 1832-1834'lü yıllarda Taşkent'in beyi (kutval) olarak tayin edilmiştir⁵⁵. Onun Kırgız olduğuna Kaşgar'daki Rus konsolosu N. F. Petrovskiy delalet eder, "İsa-Hoca (bu lakap herhalde, Mekke'ye hacca gidip geldiği için sonradan verilmiş unvan olabilir- D.S.) Kaşgar, Kurma, Buğru ve Şiyar beyi olmuştur, oğluyla Oş'ta yaşamaktadır...", diğer iki oğlu ise Kaşkar ve Kuça'da yaşamaktadır⁵⁶.

Talas vadisinde yaklaşık 1820-21 yıllarında Talas nehrinin akış yönüne göre sol kenarında Yangı-Korgon (yeni kale - D.S.) Kalesi kurulmuştur, bundan daha önce bu kale yakınlarında iki tahkimat, bunların biri yerli Kırgızların Saruu kabile grubunun beyi (hükümdarı) Acibek, diğeri Sart tarafından her halde Fergana veya Kaşgarlı Kırgız-Kıpçak-İşancan Hoca tarafından kurulmuştur. Bundan dolayı bu yöreyi ve çoğu zaman Yangı-Korgon'u, Üç-Korgon (üç kale) diye adlandırıyorlardı. Yerlilerin deliline göre, 1827 yılında "Evliya Ata kurganının kurucusu Ruzmamat'dı, çalışanlar ise Evliya Ata etrafında yaşayan Kırgızlardandı, kurganın killeri, çamurları atların ayaklarıyla yoğrulmuştu"⁵⁷. Evliya Ata'nın yerleşik halkının çoğu Namenganlılar'dan oluşmuştu. Onların söylediklerine göre de, "Evliya Ata'yı on altı yıldır Barin boyundan çıkmış (Bağış Kabile grubundandır - D.S.) Alay'dan gelen Karakırgız Atabek idare etti"⁵⁸.

Merkezi Tyan-Şan'da Narın nehrinin başında, 1826'lı yıllarda Kırgız beyleri Sayak kabile grubundan çıkan Baybagas, Atantay ve Taylak-Batır tarafından Kurtka istihkamının temeli atılmıştır⁵⁹. Yarkend'in kervanbaşı Muhammed Emin'in verdiği bilgilere göre, Cangır Hoca, Taylak-Batır'ın kızıyla evlenmişti⁶⁰. Kırgız efsanelerine göre, tahkimatlardan sonuç elde etmek için göçmenlere, yerli halk elinden gelen yardımı yapmıştı⁶¹. Ç. Velihanov'a göre Kurtka kalesinin doğu

⁵⁴ Ç. Valihhanov, *a.g.e.*, s. 142; M. Kutlukov, *Vzaimootnoşeniye Sinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom, Kitay i Sosedi*, Moskova, 1982, s. 206.

⁵⁵ Ç. Valihanov, "Çernovoy Nabrosok o Vosstaniyah v Kaşgaare", *Sobr. Soç.*, İzd.2, II, s. 342; Valihanov, "Kaşgarskiy Dnevnik", *Sobr. Soç.*, İzd.2, III, s. 33; *Materiali po İstorii Sredney i Sentralnoy Azii X-XIX vv.*, Taşkent, 1988, (Bundan sonra - *MİSSA* şeklinde verilecektir) s. 307, 328.

⁵⁶ N. Ostrpumov, "Kratkiye Svedeniya o Litsah İmeyuşih Otnoşeniya ko Vremeni Kaşgarskogo Vladeniya Bek Kulubeka", *Protokoli Zasedaniy i Soobşeniy Turkestanokogo Krujka Lyubiteley Arheologii*, (Bundan sonra - *PZSTKLA* şeklinde verilecektir), God 21, Taşkent, 1917, s. 93.

⁵⁷ V. Kallaur, "K İstorii Goroda Auliyeata", *PZSTKLA*, God 8, Taşkent, 1903, s. 14.

⁵⁸ Rasskaz o Çetireh bratyah Tyurralibekovih, *PZSTKLA*, God 8, Taşkent, 1903, s. 35.

⁵⁹ Kuznetsov, *a.g.e.*, s. 78.

⁶⁰ *MİSSA*, s. 323.

⁶¹ Attokurov, *Taylak Baatır*, Bişkek, 1994, s. 23.

kapısı vardı, buradan girilerek 'önceden Cangir Hoca'nın evinin olduğu yere ulaşıldı'⁶². Kırgız meddahların hafızasında Kurtka'nın ilk kumandanların biri olarak Taşmatbek'in ismi kalmıştır, gerçi onun kendi kökenine ilgi duymadan, hiçbir şeyle uğraşmadan Kokandlıların tarafını tutan sert politikalar yürüttüğünü ve sonunda Kokand'da öldüğü söylenir⁶³. Her halde, ondan sonra Kurtka'ya bey olarak Adigine kabile grubundan Asanbek oğlu Alimbek Bey tarafından 1845 yılında öldürülen Kıpçak Turgun Hoco tayin edilmiştir⁶⁴. Onun yerini yine bir Kıpçak olan Mamrazık almıştır. Kaledeki 200 sipahiden 150'si Andican Kırgızı, 50'si Sartlardandı. Son olarak zikredilenlerin yine Sart Kıpçak boyundan olan Kırgızlar veya Kaşgar'dan göç etmiş, tarımla uğraşan yerleşik Çon Bağış kabile grubundan sayılanlardan olması mümkündür. Bilindiği gibi 1863 yılında Kara Bağış kabile grubundan olan Kırgız bu kalenin beyi olmuştur⁶⁵. 1825–1830'lu yıllarda Toguz-Toro, At-Başı ve Cumgal'da istihkamlar yapılmıştır. B. Soltonoev'e göre Toguz-Toro'da Narın'dan gelen Kurmankoco adlı Kırgız (Sayak kabile grubundan olabilir – D.S.) son kumandan olmuştur⁶⁶.

Issık-Göl-Köl yakınlarındaki kalelerin inşaları hakkındaki bilgiler pek de ehemmiyetli değildir. Ulu Cüz sultanı Süyük Ablayhanov'un 1 Ağustos 1832 yılında Ayaguz bölgesi komiserine yazdığı mektupta şöyle denmektedir: "Kokandlılar, İli nehrinin kenarında, dağlık Kırgızlara yakın olan Aksay denilen yerde (Isık-Göl'ün doğu tarafındaki Aksıyrak vadisinden bahsediliyor olması mümkündür – D.S.) Duvan Bey'in olduğu (gümrük ve dolaylı vergi toplayıcı⁶⁷) çevresi 80 sajen alanı tutan (1 sajen 2,134 metreye eşittir, demek 170,7 metre – D.S.) kaleyi inşa ettiler. İşbu kale 200 deveye denk yiyecek ile temin edilir. Onlar tüccarların her çeşit mallarından gümrük alırlar, hatta iğnelere kadar mallarının 40'ta biri, bazılarının 40'ta 3'ü alınıyordu, kendimde aynı korkuyla baş başa kalmıştım, tüccarlar bu durumu bana şikayet ediyorlardı"⁶⁸.

Rus Albayı Poltorastkiy'in 1864 yılında zikrettiklerine göre Kokandlılar yerlerden zekat topluyorlardı (zekat –tespit edilen mal bedeli üzerinden günahlara kefarete olması için fakirlerin menfaatine her yıl yapılan bağışa denir⁶⁹) niyetleri buradaki kalelerdeki karargahları geçindirmektir, "Isık-Göl vadisinde ise bir za-

⁶² Valihanov, *a.g.e.*, s. 76.

⁶³ A. Çorobayev, *Taylak Baatur*, Frunze, 1959, s. 22-28, 109.

⁶⁴ Valihanov, "Kaşgarskiy Dnevnik", *a.g.e.*, I, s. 34.

⁶⁵ B. Soltonojev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, II, Bişkek, 1993, s. 56.

⁶⁶ Soltonojev, *a.g.e.*, II, s. 177.

⁶⁷ Valihanov, *Söbr. Soç.*, İzd 2, IV, s. 195.

⁶⁸ *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv.*, Alma-Ata, 1964, (Bundan sonra – *KRO* şeklinde verilecektir) s. 264.

⁶⁹ L. Z. Bodagov, *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, II, Spb, 1869, s. 605; "İslam": *Ensiklopediçeskiy Slovar*, Moskova, 1991, s. 74.

manlar eski Kokand kurganları olarak bilinen 10 kadar boş kale sayabiliriz... Böyle kurganların inşasının asıl sebebi haber verme, yolları koruma, Kırgızları gözetme ve zekat toplama müfrezesi (piket) oluşturmaktan başka hiç bir şey değildir. Onların karargahından taarruz halinde yakın mesafedeki bir kaleye giderken bile düşmanlar tespit edilebilmektedir"⁷⁰. Bilindiği gibi, bunların üçü, çok veya az derecede önemli olanlardır ki, bunlarda Karakol, Konurulen ve Barskaun nehirlerinin kenarlarında yer alanlardır ve Kırgızlar tarafından 1847 yılında yıkılmıştır. Cuuku nehrinin sağ yakasında Ulkin nehri ile birleştiği yerdedir, 1843 yılında Isık-Göl manabı⁷¹ Boronbay tarafından Kızıl-Ünkür mazgalıyla (atış deliği) büyük olmayan bir tahkimat kurulmuştur⁷².

Kırgızların topraklarında Çüy vadisinin Bişkek (Pişpek) kasabasında 1825-29'lu yıllarda, herhalde büyük kale kurmak için tahkimat işleri yürütülmüştür⁷³.

Taşkent vak'anüvisti 'Halsat al-Ahval'- 'Muhtasar biyografi'nin müellifi Ebu Ubeydullah'ın (d. 1804) verdiği bilgilere göre Bişkek'in 1832-1834 yıllarındaki kumandanı Yadiğar Bek adında birisidir⁷⁴. Hatta o, 1832 yılında Kırgız ve Kazak halkının Taşkent Kuşbeği (daha doğrusu Koşunbek, yani ordu komutanı) Laşkar'ın suistimallerine karşı kabaran hiddeti zamanında bile, sarsılmadan vaziyetini korumuştur.

Rus kaynaklarına göre ticaret kervanlarının yüklerini taşımada kullanılan yüklü koşum hayvanlarını vergilendiren "Ulau Puli-Ulak Pulu" denilen⁷⁵ ve konar göçerlerin benimsemediği yeni vergiyi toplayan 300 askerden müteşekkil olan Taşkent müfrezesine saldırıyı başlatan Kazak sultanı Rüstem olmuştur. Onun gönüllü milis erleri, "Kırgızlarla ortak hareket ederek Koşunbek tarafından göreve gönderilen 'Duvanbek Hudayberdi'nin eski yasavulu ve diğer insanlarla beraber toplam 56 kişiyi"⁷⁶ yok ettiler. Bişkekli kumandan herhalde Taşkent tecavüzüne karşı çıkanların arasında olmuştur. Bu başarısızlıkları normalmiş gibi göstermek için Kokand hanları tarafından iki hükümdarın sırayla görevden alındığı dönemde

⁷⁰ N. Aristov, *Zapadnyy Tyan-Şan. Usuni i Kirgizı ili Kara Kirgizı*, Ç. II, Spb, 1893, *Rukop, Arhiv Geografičeskogo Obyestvo Rossii*, Razr. 65, İnv _11, s. 535.

⁷¹ Manap, XVIII-XIX. yüzyılda Kırgızlar arasında sosyal yapı içinde etkin rol oynayan, belirli boylara mensup olan ya da askerî güçleriyle bu unvanı kazanan idarecilere (feodal analayışa dayalı olarak yönetimini sürdürenlerde vardır) verilen bir derecedir.

⁷² *Svedeniya o Dikokamennih Kirgiza..* s. 144.

⁷³ V. Ploskih, *a.g.e.*, s. 139; V. Galitskiy, *İstoriya Goroda Pişpek*, Frunze, 1980, s. 19-20; *Sinskaya İmperiya i Kazahskiy Hanstvo Vtoraya Pol. XVIII- Pervaya Tret XIX vv*, Ç.2, Alma-Ata, 1989, s. 155-159.

⁷⁴ A. Urumbayev, "Neizvestnaya Rukopis po İstorii Kokandskogo Hanstva", *İzv. AN Uz.SSR. OON*, 1957, _3, s. 34.

⁷⁵ *MİKK*, I, s. 235.

⁷⁶ *KRO*, s. 262.

bile aynı başarısızlık devam etmiştir. Yalnız bu, 1834 yılında tekrar görevlendirilen Koşunbek Laşkar "Kale başkanı Yadigar Bek ve ilatie (Kırgızca-eletii, yani-konar göçerler- D.S.) başgediklileriyle anlaşmayı başarmış ve Taşkent ile Kokand hanları arasındaki münasebeti tekrar tesis etmiştir"⁷⁷. Yukarıdaki durum, Yadigar-Bek'in Taşkent ve Kokandlılara göre kendisini Kırgızlara daha yakın hissettiğini gösterir. Bişkek'e uzak olmayan yerlerde Solto kabile grubunun manapları Baytik Kanayoğlu ve Cangaraç Eşhocaoğlunun kendine ait bazı kaleleri vardır.

Bilindiği gibi Bişkek'in sondan bir önceki kumandanı Atabek (yaklaşık 1853 yılından 1860 yılına kadar) kale etrafında kurulan Kırgız boz üyünde (çadırında) yaşamayı tercih etmiştir. Onun özel iktidar sembolleri olarak – Sekir ve Alişer'e ait olan beyazdan ayırt edilen burunçuklu 3 kırmızı tuğunun bulunması çok ilginçtir⁷⁸.

Sonuncusu, her halde desteklemek için Taşkent veya Kokand'dan gönderilmiş olabilir. Molla Niyaz ve Rus kaynaklarına göre beyaz tuğ (ak yalav) Kokand hanın sembolü olmuştur⁷⁹. Bu konuda kaleye saldırıda bulunan Mirliva A. E. Simmerman'ın 5 Eylül 1860 yılı başkanlara verdiği bildiri de ilginç noktalar ele alınmaktadır. 'Üçüncü bayrakta, – o fark etmiştir – bezin bir kısmı karargahta mutaasıp tarafından sapın'dan koparılmıştır ve o, Atabek tarafından ölüm cezası ile tehdit edilmiştir⁸⁰. Kalenin Ruslar tarafından muhasarası sırasında yerli Kırgızlar, savunmada bulunanların yanında yer almışlardır. Kırmızı rengin hakim olduğu bayrakların eski Kırgız kağanları (Kokanlılar-hanlar) tarafından kullanılması dikkate değerdir⁸¹. Destansı epik kahraman Manas'ın bahadırları kırmızı bayrak altında savaşmışlardır. Kokandlı Madali Han'ın baskısına karşı duran Taylak-Batır'ın (Sayak kabile grubundandır) karargahında da bu bayrak dalgalanıyordu.⁸² "1916 yılında Kırgızistan'ın kuzeyinde Rus sömürgeciliğine karşı millî mücadele isyanının reisi Kanat Abıke oğlunun da "kırmızı sancağı vardır"⁸³. Yukarıdaki durum Kırgızların egemen ve bağımsızlık sembollerinden biri olarak diğerlerinden ayırt edilen tuğların bulunması kendi devlet geleneklerinin belirli bir teselsül sıfatının olduğunu gösterir. Belki de, Kırgızların Sovyet döneminde hatta kısa süreli veya yarı bağımsız devletçiliğinin yeniden kurulmasında bile, kırmızı rengin üstün olduğu, beyazlı mavi çizgili bayrağı seçmesi boş yere değildir. Kı-

⁷⁷ A. Urunbayev, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁷⁸ A. Galitskiy, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁹ T. Beysembiyev, *a.g.m.*, s. 69, 96; Valihanov, "O Kokandskom Posolstve", *Sobr. Soç*, III, s. 308.

⁸⁰ Aristov, *a.g.m.*, s. 552.

⁸¹ Yu. Hudyakov, "Kırgız Tuuları", *Muras*, 1993, _ 1-2, s. 9, 25.

⁸² Çorobayev, *a.g.e.*, s. 14.

⁸³ *Vosstaniya 1916 g v Sredney Azii i Kazakstane*, Sb. Dok, Moskova, 1960, s. 379.

gizistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesi ve gerçek anlamda egemenliğini ele almasından sonra tekrar altın renkli kırk güneş nurlu zemindeki (fondaki) tündüklü, tümü kırmızı olan bayrağı kabul edilmiştir. Bu, Kırgız halkının tarihi hafızasının kendine özgü tezahürü olsa gerektir.

1830 yılının ilk baharında Çüy vadisinin Şamşı Boğazı'nın kervan keçi yolu-nun yol ayırımında Tokmak Tepe denilen ve 'Ala-Tav'a (Ala dağa) yakın yerde kale yapılmıştır⁸⁴. Halen biz bu kalenin hakimi hakkında bilgiye sahip değiliz ama ifadelere göre 1855 yılında Kırgız-Kazaklara (yani Kazaklara – D.S.) refakat eden Rus müfrezesi Kastek geçidinden geçip, Cılgın başı arazisinde şimdiki (yani XIX yy. sonu –D.S.) Tokmak köyünün bulunduğu yerde Kara-Kırgızların Sarıbağış boyuna saldırdı. Savaş sırasında Kara-Kırgızlara Manap Tülökabil (Sarıbağış kabile grubundandır-D.S.) reislik etti⁸⁵.

Çüy vadisinde Kırgızların otlığında yine bir istihkam sahasının kurulduğunu Sultan Süyük Ablayhanov, Batı Sibiry valisi V. Velyaminov'a, 5 Ağustos 1832 yılında yazdığı mektupta bildirmiştir. "Kokandlılar Almatı nehrinin kenarından Kırgızların konak yerine kadar, Ak-Sarı nehrine (galiba yanlış yazılmış, doğrusu Aksu olabilir-D.S.) yakın yerde, içinde bir Duvanbek ve beraberinde 100 asker bulunan kale kurdular"⁸⁶.

Yerli halkın, bazen böyle kaleleri kurmaya başlamaları dikkate değerdir. Bu konu hakkında Taşkent Koşunbegi'nin Batı Sibiry valisine 1830 yılında bir mektup yazdığı görülmektedir, "Kırgız beyleri bize gelip, hayvanlarının komşuları tarafından kaçırılmalarına karşı Sarı-Su etrafına kale kurarak önlem almamız için ısrar ettiler. Bu koruma karşılığı olarak da kanunla tespit edilen ve Allah'ın hükmü üzere zekat almamızı istediler. Bu isteklerine saygı göstererek, Sarı-Su'da tarafımızca iki kale kuruldu ve onların birine 300, diğerine 400 kişi tayin edildi"⁸⁷.

Yedi su bölgesinde Kırgız ve Kazakların konak yerlerinde bu türden kalelerin kurulması meselesi sebebiyle Rusya İçişleri Bakanlığı Asya Komitesi'nde yüksek derecede özel bir bölüm tesis edilmiştir. Rusya Dışişleri bakanı K. V. Nesselrod'un Orenburg Valisi P. K. Elen'e 14 Ocak 1827'de gönderdiği mesajda: "İşbu mesele hakkında bizim komite akdeder, Kırgızlar muhtemelen onların kale veya şehir kurmalarına ve ticaretle uğraşan şahısları bulundurmalarına karşı koy-

⁸⁴ *Sentralny Gossudarstvennyy Arhiv Respubliki Kazakstan* (Bundan sonra – SGARK şeklinde verilecektir), F. 338. Op. 1 – D. 698. – L.12; Ploskih, a.g.e., s. 140.

⁸⁵ İ. Talızin, *Pişpekskiy Uyezd, Pamyatnaya Knijka Semireçenskogo Obl. Stat. Komiteta na 1898 g.*, II, Verniy, 1898, s. 32.

⁸⁶ KRO, s. 265.

⁸⁷ SGARK, F. 338. Op. 1 – D. 269. - L.36.

mamış olabilirler. Dolayısıyla Kırgızların bizim ordumuza, onları yok etmek için isteyerek yardımda bulunmalarını beklemek güçtür" demektedir⁸⁸.

Hive ile gergin olan bıçak üstündeki münasebetler, 1826-1828 yıllarında Rusya-İran savaşının devam etmesi, Türkiye ile olan buhranın kaçınılmazlığı sebebiyle Asya Komitesi üyeleri Kokand'la ilişkide ihtiyatlı siyaset yürütme mecburiyetinde kaldılar hatta onların hareketlerini haklı gösterme durumları bile aranmaya başlandı. Onlar, 10 Ağustos 1827 yılında kendi yerleşimlerini böyle gösterdiler, Kokand iktidarı kale yapmada kendi çıkarlarını takip ediyordu ama, bu istihkamlar açık stepteki kervanlar için barınaktı ve daha çok "kervanları yağmacılardan korumak içindi. Her halde, yerli halkın böyle kuruluşlara karşı çıkmaması kendi sanayileri için fırsat bulmuş olmalarından kaynaklanıyordu"⁸⁹.

Ticarî münasebetleri geliştirmeye yarayan kervan yollarını korumak için istihkam ve kaleleri kurmak yerli göçebelerin hükümdarları için kârlı idi. Bunu Ç. Velihanov'un günlüğüne kaydedilen satırlarda, Kırgızların Rusya'ya ilhakına kadar korunan, 'eski örf ve adetlere' dayanan ve topraklarından geçen ticarî kervan yolunun ifa ettiği vazifeyi gösteren şartların tasvirinde de görürüz. Onun tespitine göre: 'bu adet ve hukukun özü: 1. Kervan, Kırgız boyunun hakimiyet alanından geçerken zekat ödemelidir (bu hukuk Kokandlılar tarafından kaldırıldı, şimdi bu hareket 1858 yılında yağmacılık olarak sayılmaktadır (Ç. Velihanov'un açıklaması); 2. Serbest geçiş hakkına sahip olmak için fidye vermelidir; 3. Boy beyinin itibarına ve gücüne uygun olan hediyeleri getirmelidir; 4. Ünlü reislerin köylerinin yanından geçip gitmemeli (kaçarak) boylarının misafirperverliğinden faydalanmalıdır ve dinlenmek için durdurulmak zorundadır. Bu adetlerin ikinci ve üçüncü maddeleri önemsenmezse de Kokandlılar tarafından uygulanmış, dördüncü madde kanuniyetini korumuştur"⁹⁰. Rus tüccarı S. Popov'un Mirliva Kempen'e 1827 yılında verdiği haberde şöyle bir ifade vardır: "Kamenny (Dağlık) Kırgızlar ticaret sırasında Kaşgara, Turfan ve Tibet'e geçerken yolda her bey ne kadar haraç almak isterse o kadar para ödemek gerekir" dediklerini nakletmiştir⁹¹. G. Zagryajskiy'in bilgilerine göre XIX. asrın ortalarında Ketmen-Töbö'de Manap Rıskulbek Narboto Oğlu, "ticaret yapmak için gelen bütün Hokandlı tüccarlardan zekat (daha doğrusu gümrük vergisi- D.S.) alırdı"⁹².

⁸⁸ Gosarhiv Orenburgskoy Oblasti Rossii (Bundan sonra GA Or. OR şeklinde verilecektir), F. Op.10 - D. 3433. - L.70. Ob.

⁸⁹ N. Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, Moskova, 1974, s. 228; İngiliz ve Osmanlı Arşivleri'nde yer alan ve Hokand Hanlığı'nın askerî, siyasî mücadelelerini ayrıntılı olarak veren vesikalara dayalı bir şekilde olayları tetkik etmek için bkz. Saray, a.g.e., 29-102.

⁹⁰ Valihanov, *Opisaniya Puti v Kaşgar*, s. 79.

⁹¹ *Arhiv Akademii Nauk Rossii*, F.2. - Op.1. - D. 8. - L.112.

⁹² K. Usenbayev, *Obşestvenno-Ekonomičeskiye Otnoşeniya Kirgizov V Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*, Frunze, 1961, s. 123.

Böylece, yukarıda verilen bilgilere göre Kırgızistan sınırlarında ve Kazakistan'ın güney taraflarındaki istihkam yerlerinin Sinszyan'da Sinlere karşı aktif askeri ayaklanma döneminde veya onun arifesinde hızla kurulmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu ayaklanmalar, 1814 yılında Ziyaeddin ve Kırgızların Kıpçak kabile grubundan Turdumamat, 1820 yılında Bağış kabile grubundan Surançı Bey, Cangir-Hoca, Sayak kabile grubundan Taylak-Batır; 1825-1827 yıllarında Cangir-Hoco, Kırgızların Nayman kabile grubunun beylerinden İsa, Sayak kabile grubundan Atantay, Taylak, Kokandlı Madali Han vs. 1830 yılında Yusuf Hoca, Taşkentli Koşunbegi Lyaşker, Kokandlı Binbaşı Hakkulı ve Kırgız beyleri Atantay ve Taylak Baatırlar'ın başkanlığında yerli halkın gücüyle gerçekleştirilmiştir.

Öncelikle, bu tahkimat tesislerine her şeyden önce dış taarruzlardan korunmak için askeri hedef veya Doğu Türkistan'da geniş çapta gelebilecek Çin saldırılarına karşı kurtuluş hazırlığı olarak bakılmıştır, bununla birlikte her gün sayısı artan Sinszyan ve Buhara vadisinden gelen Kırgız ve Uygur mültecileri buralara yerleştirme zarureti doğmuştur⁹³. Dolayısıyla bu türden tedbirler yerli halk arasında özel bir tepki yaratmamış ve anlayışla karşılanmıştır.

Diğer taraftan, hükümet kıtalar arası ticarî yollara kendi sipahilerini yerleştirerek geniş kapsamlı yeni kalelerin yapılmasını, bunun yanı sıra kısmen askerlerinin kendilerince maaşının temin edilmesi ve hazineye ağır olmaya başlayan ve merkezde tutulması git gide zorlaşan daimi ordunun problemlerini çözmek istiyordu. Bu konuda Kokandlı tarihçi Molla Niyaz'ın dikkate değer ifadeleri gerçeği ortaya koyar: "İdare sekizinci yılında (Madali Han'ın, yani 1830 yılında-D.S.) Andicanlı İsabek'i mehtere olarak (vergi toplayıcı-D.S.) görevlendirdi ve Ulaupuli denilen han ordusunun her müfrezesince (koşun) halktan alınan yeni verginin toplanması görevine getirdi"⁹⁴. Görüldüğü gibi, kale askerlerinin maaşlarını garanti altına almak için çıkartılan bu vergi gerçekten de çoğunlukla ticaret yolunda taşımacılıkla meşgul olan, hayvancılıkla uğraşan konar-göçerlerin maişetine darbe vurdu. Dolayısıyla ilk günlerde yerli halkın öfkesini doğurması boş yere değildir⁹⁵.

Üçüncüsü, Çin hükümeti Kokandlıların Kaşkar'da ticaret yapmasını 1828'den 1 Ocak 1832'ye kadar resmî olarak yasaklamıştı⁹⁶, ama 1832 yılında bu

⁹³ Valihanov, Svedeniya o Voyne Kokandsev s Kitayem v Kaşgare v 1830 g, *Sobr. Soç*, II, s. 353-354.

⁹⁴ R. Nabiyeu, Narodniye Vosstaniya v Kokande v 1840-1842 gg, *Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, 1961, _ 7, s. 39.

⁹⁵ *KRO*, s. 262.

⁹⁶ V. Kuznetsov, *Ekonomičeskaya Politika Sinskogo Pravitelstva v Sinszyane v Pervoy Polovine XIX v*, Moskova, 1973, s. 124-125.

ticaret hâlâ devam ediyordu⁹⁷ ve hatta 1835 yılında Kırgızların oraya girme hakkı varken bu hakkı zorlaştırıyordu⁹⁸. Göz göre göre Kokand Binbaşısı Hakkuli'nin 7000 sipahi ile Narın nehrinin yukarısındaki Sayak kabile grubunun otlaklarının sınırlarına ve Taşkent Koşunbeğinin Issık-Göl'e 'İli bölgesine kadar' seferler düzenlemesine ve burada 1832 yılında yeni istihkamların yapılmasına, tüccar keravan yollarının istikametinin kuzey-doğuya, Batı-Sibirya'ya ve güney-doğuya, Sinszyan'ın kuzey-doğu şehirlerine, kuzey Kırgız boylarının toprağından geçme imkanı verilmesine, Buhara ve Sin imparatorluğu arasındaki ticari ablukayı kaldırma denemesi olarak bakmak lazımdır. Burada da Kırgızlar, Çin ile bilhassa ticaretin tesisi konusunda aracılık yapmışlardır.

Dördüncüsü, Kokandlıların Sinszyan'daki ticaret ve diğer işlerinde Kırgızların kefil olup aracılık etmesiyle yerlilerin sözlü ifadelerine göre Binbaşısı Hakkuli, Kırgız Beyi Atantay'ı Kokand'a hileyle rehine (ak üylüü) alarak getirmeyi başarmış ve sonra zindana atmıştır (Kırgızca- or)⁹⁹. Ama Kokandlıların Kırgızların yerleşim yerlerine yaptığı böyle aşırı bezirganî ve sinsî siyaseti aslına bakılırsa, Kokandlıların Kırgızları kontrol altına almalarına, sonra da silahlı çatışmalarla açık bir şekilde karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Kokandlılara karşı askerî hareketleri başlatanların önderi Atantay'ın küçük kardeşi Taylak-Batır olmuştur¹⁰⁰. Neticede, merkezi Tyan-Şan'da Kokandlıların tesiri Taylak-Batır'ın 1838 yılında ölümüne kadar hissedilmemiştir, Kırgızların Taylak-Batır için yazdığı kahramanlık menkıbeleri buna bariz bir surette şahitlik eder. Bunlar Rusların arşiv kaynaklarında da gösterilir. Mesela, Rus sınır müdüriyetinin 1836 yılında Omsk şehrine gelen Hairbek Saltanbekoviç'e şikayetlerini içine alan belgelerin birinde 'Dikokamenniy Kırgızlar' tarafından Rus tebaasına mensup ticaret ajanı tezgahları Popov'un, Tatar Gabbaydulin'in, 16.713 rublesini soyduğu söylenir. Bundan zarar gören "Kaşkar'daki orali başkan (yani Kokand hanının ticaretten sorumlu genel vali-aksakalı -D.S.) durumu Ahun Agaim'e bildirmiştir. Onun tarafından Narın kale komutanına ..... soyulanların geri verilmesi konusunda yazılı beyanda bulunulmasına rağmen, soyguncular çalınan malları geri vermeye muhalfet etmişlerdir" ¹⁰¹ .

Bu konuda Pişpek uyezi başkanı A. Talizin'in fikri de dikkate değerdir. Eserinde Kırgızlar hakkında '... Kokand iktidarının askeri gücünün zayıflığı sebebiyle Kara Kırgız boylarını kesin olarak itaat altına alamadılar ve çoğu zaman

⁹⁷ KRO, s. 261.

⁹⁸ V. Grigoryev, *Zemlevladieniye Azii K. Rittera. Vostoçny ili Kitayskiy Turkestan*, Vıp. 1, Spb, 1869, s. 130.

⁹⁹ Çorobayev, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Çorobayev, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰¹ SGARK, F. Op.1. – D. 269. - L.80

kendi askerleriyle kalelerde göçebelerin baskın hareketlerini durdurmak için buldukları yerden uzaklara gitmeye cesaret edemeden oturuyorlardı... Kokand iktidarının Kırgız topraklarında ne kadar çaresiz bir duruma düştüğü burada görülür ki, ticaretle uğraşan Sartlar (yani, Hokandlılar-D.S.) Kırgızların refakati olmadan bozkıra gitmeye cesaret edemezlerdi aksi taktirde soyulurlardı" ¹⁰².

Her halde, yukarıda sözünü ettiğimiz bilgilerde, Kokandlı vak'anüvis Mirza Kalandar Müşrif'in Kırgızlar (güya, Sarıbağış kabile grubundakiler ¹⁰³) tarafından tüccarlar soyuldukları için Namangan hakimi Seyid Kuli-bek başkanlığında Fergana ordusunu 1821 yılı kışında Ketmen-Töbö'ye ve aynı yılın yaz mevsiminde Kaşgar yoluna göndermesi meselesini Omar Han sarayında gerçekleşen müzakerede, buralardaki yeni toprakları işgal etme hareketlerini haklı çıkarmak için Kokand Hanlığı'nı sömürgeci ve Kazak-Kırgızları esir devlet olarak göstererek, dolayısıyla güya Kazak-Kırgızların Ruslardan ısrarla himaye ve destek aramış olduklarına, Rusya'nın dış siyasî doktrininin peşin fikirlerinin külfeti altında bulunan Rus tarih namesinin temsilcileri ¹⁰⁴ işgal davranışı olarak kabul etmişlerdi. Hakikatte ise, Kırgız yerleşim bölgelerinde önem arz eden bu olaylar, tarafların milletler arası sözleşme çerçevesi içinde sadece anlaşmazlık durumunu halletmek için aldığı tedbirler idi.

Buna 1821 yılında Oş ötesinde Kaşgar yolundaki araştırma seferine Bek Nazar Bey'in ¹⁰⁵ (burada Doğu Türkistanî ilavesi olan bek ifadesi, her halde Mirza Kalandar tarafından kabul gören Kırgızların bey unvanının anakronizmidir. Molla Niyaz'ın imlasında: Er Nazar Bek, burada er ilavedir, daha doğrusu er-cesur sıfatıdır. Demek ki, onun (gerçek ismi Nazar'dır-D.S.) başkanlığında Bağış kabile grubunun içindeki Kutlukseyid boyunun reisi olarak geçmesi dikkate değerdir ¹⁰⁶ . Çinlerin XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın başlarındaki kaynakları ve XIX. asrın sonundaki Rus bilgilerinin araştırmalarına göre o dönemde Oş bölgesinde Kaşgar ve Kokand arasında Sarıbağış boyu değil, Bağış kabile grubunun temsilcileri göç etmektedirler ¹⁰⁷. Bu da Kokandlı Mirza Kalandar'ın bilgilerinin eleştiri süzgecinde tabi tutulmadığını ve paradoks oluşturduğunu gösterir. Kırgız Beyi Bağış kabile grubunun Kutlukseyid boyunun reisi, kendi halkını işgal etmeye yö-

¹⁰² İ. Talızin, *Pişpekskiy Uyezd. İstoriçeskiy Oçerk, Pamyatnaya Knijka Semipalatinskogo Obl. Stat. Komiteta na 1898 g*, II, Vernıy, 1898, s. 29-30.

¹⁰³ *MİKK*, Vıp.1, s. 228-229.

¹⁰⁴ V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan, 1886, s. 118; Aristov, a.g.m., s. 504-505.

¹⁰⁵ Ömer Han dönemi için bkz. Saray, a.g.e., s. 37,38,39,40,46,47; Nalivkin, a.g.e., s. 121.

¹⁰⁶ Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1995, s. 62.

¹⁰⁷ G. Suprunenko, *Kitayskiye İstoçniki o Kırgızah v XVIII-naç XIX vv.*, Frunze, 1979, Prilojeniye, s. 7; Sitnyakovskiy, "Pereçisleniye Nekotorih Rodov Kirgiz Obittayuşih v Vostoçnoy Çasti Ferganskoy Oblasti", *İzv. Turkestanokoy Otd. Russ. Geogr. Obs.*, II, Taşkent, 1900, s. 92-100.

nelmiştir, farz edelim ki merkezi Tyan-şan'da Çuy vadisinin doğu bölgesinde geleneksel olarak Sarıbağışlar konup göç etsin. Bu iddia hem Kokand hakimi için, hem Kırgız beyi için hatta aşırı tamahkar olan asker için de inanılması çok zor bir teşebbüstür.